

Najstariji opis paške zborne crkve

VIZITACIJA AUGUSTINA VALIERA 1579. GODINE

Dr Radovan Ivančević
redovni profesor Sveučilišta u
Zagrebu

Izvoran znanstveni rad

Rukopis »*Visitatio apostolica Istrae et Dalmatiae Anno 1579*«, što se čuva u vatikanskom arhivu najstarija je vizitacija u povijesti. Primjenjujući intencije Tridentskog koncila napisao ju je za Kongregaciju kardinal Augustin Valier.¹ U tom rukopisu »*Visitatio Pagi*« obuhvaća sedamnaest folija, a opis zborne crkve u Pagu — *Ecclesia S(anctae) Mariae Collegiata* — koju je Valier obišao 24. 5. 1579. godine napisan je na listovima 7. do 10.²

Za povijest paške crkve ta je vizitacija izvanredno važna, jer je opisano stanje crkve, oltari i inventar samo petnaestak godina nakon što je cjelina izgrađena (zvonik je podignut 1562. godine) i omogućuje nam da rekonstruiramo njezin prvobitni renesansni izgled.

Valier najprije (fol. 7) navodi da crkva *Marijina Uzašašća* uz arhiprezbitera (nadžupnika) ima dvanaest kanonika i dva mansionara (koji brinu o crkvi), a od njih je devet svećenika (među njima jedan đakon i četiri viša klerika). Vjernika bi moglo biti oko pet stotina, ali se ne zna točan broj onih što posjećuju crkvu.

Nakon što je — očito ne bez osude — spomenuo da župnik ponešto ne zna (»*parochus ignorat numerum in confessorum*«), da je zagubio (»*ignorat... ubi esse*«) ili da ne održava kako treba, vizitator je otvoreno izra-

Iz rukopisa prve poznate vizitacije u povijesti — kardinala Augustina Valiera 1579 godine, Vatican — autor objavljuje dio što se odnosi na zbornu crkvu Marijina Uzašašća u Pagu (fol. 7. — 10.). Važnost vizitacije je u tome što opisuje stanje i izgled crkve, oltara i inventara neposredno nakon dovršenja cjeline (zvonik 1562 g.) i omogućuje rekonstrukciju njenog prvobitnog renesansnog izgleda. Autor analizira opremu i izgled 12 tada postojećih oltara i identifikira njihovu lokaciju unutar crkve (označeno na ilocrtu), kao i baptisterija, orgulja i propovjedaonice te dvaju raspela. Krovna konstrukcija bila je otvorena, prozori još nisu bili ustakljeni, a po oštećenosti poda očito je da se crkva koristila već od osamdesetih godina 15. st., kao što tvrdi Ruić, a ne tek od početka 16. st. kako smatraju neki drugi autori.

zio svoje nezadovoljstvo i oštru kritiku u vezi s krstionicom: »Baptisterij je prilično prljav, nema staklenih posuda za sveto ulje pa se ono drži u bakrenom nepokositrenom vrču što je opasno jer se sva voda može lako otrovati.«³

Valier ne opisuje baptisterij, ali je to sigurno bio onaj isti skromni »nedolični kvadratičan zdenac zidan malim kamenjem...« kao što ga dvadesetak godina kasnije (1603) opisuju Priuli u svojoj vizitaciji.⁴ Valierov zahtjev da se postavi novi »pristojni zdenac za krštenje s poklopcem i ključem« (»*Fiat fons baptismalis lapideus decens cum suo operculo et clavi*«, nije bio odmah izvršen jer ga Priuli također ponavlja nešto određenije: »*treba učiniti novu krstionicu s velikom i monolitnom posudom za krštenje*«, što je bilo izvršeno, čini se, tek stotinu i pedeset godina kasnije, jer u Ruićevu opisu (1773) čitamo da je »*posuda za krštenje sa školjkom ukrašenom od crvenog mramora, obnovljena 1761 godine, ... djelo fra Girolama Coste de Feltre...*«⁵

¹ Iscrpnu studiju s biografijom kardinala Valiera, povijesnom interpretacijom značenja njegove misije u okviru intencija Tridentskog koncila i prijevodom dijela vizitacije što se odnosi na tršćansku dijecezu — dakle veoma važnu za povijest sjeverozapadne Istre — objavili su Tacchella Lorenzo e M. Madeline, *Il cardinale Agostino Valier e la riforma Tridentina nella diocesi di Trieste*, Udine 1974 (239 strana).

² Najsrdačnije zahvaljujem Miroslavu Graniću asistentu na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru koji me je upozorio na ovu vizitaciju i nabavio fotokopije dijela rukopisa što sadržava vizitaciju Paga, kao što mi je nabavio i fotokopije opisa paške zborne crkve u vizitaciji Priulija iz 1603. godine i u rukopisu Ruića »*Notizie storiche...*« iz 1773. godine.

³ Misli na vodu u krstionici u koju kapa od bakra zatrovano ulje. »*Baptisterium est satis immundum, sine vrceoli ex vitro, cum oleis Sanctis baptismalis in vaso ex ramo sine stano et pericoloso ne tota aqua facile effundatur.*« U citatima latinskog izvornika razrješavam abrevijature (ovdje, na primjer: S. is — Sanctis) i radi jasnijeg razumijevanja smisla stavljam suvremenu interpunkciju; autor inače stavlja redovito zarez ispred veznika »*et*«.

⁴ Priulijeva apostolska vizitacija iz 1603. godine čuva se u Vatikanskoj biblioteci, Armadium VII, vol. 101. »*Visitavit Baptisterium reperit illud indecens quadratum ex petris paucis fabricatum, ordinavit fieri novum Baptisterium cum pilla magna integra*« (fol. 558).

⁵ Ruić M., *Notizie Storiche della Città di Pago raccolte da Marco Lauro Ruić, MDCCLXXIII*. Rukopis se nalazi u Naučnoj biblioteci u Zadru, ms. 391. »*Vi è ancora la Fonte Battesimale, che ha la conca con ornamento di Marmo Rosso da Verona restaurata l'anno 1761 da Proto Michiel Coste Fabbricatore della mensa e custodia del Sacro Sacramento conosciuto altre volte sotto nome di Fra Girolamo Coste da Feltre.*« — O životu i djelu Ruića vidi: Granić, M., Pažanin Marko Lauro Ruić (1736—1808), *Zadarska revija* 4/1980, Zadar, str. 307—318.

U usporedbama što se obično izvode između crkve u starom Pagu i ove u novom treba napomenuti da kao što je uz novu zbornu crkvu prigradna sakristija a nad njom podignut toranj na sasvim drugom mjestu no što je bio u starom Pagu — odvojen od crkve, pred pročeljem — tako je izmijenjen, odnosno reduciran program s obzirom na krstionicu: u starom Pagu baptisterij je bio posebna građevina posvećena sv. Ivanu Krstitelju sjeverno od crkve.⁶

Valier opisuje dvanaest oltara zborne crkve u novom Pagu slijedećim redom:

1. Glavni oltar posvećen Bogorodici Uzašašća ukrašen je bio »*pozlaćenim retablom s malim likovima, bez slika*« (»*ornatus Icona tota inaurata cum figuris parvis sine ulla pictura*«), dakle tipičnim kasnogotičkim ili gotičko-renesansnim drvenim reljefnim poliptyhom (kao što je, na primjer, u crkvi sv. Franje u Puli). Uz njega su bile još dvije pozlaćene skulpture anđela (»*duobus angelis inauratis*«) i dva željezna svijećnjaka (»*duobus candellabris ex ferro*«).⁷ Oltar je imao tri prekrivača (»*tobaleis*« — tavaja, oltarnik), »*palij od brokata s likovima svetaca*« (»*palio ex brocato cum figuris sanctorum*«) i kamenu klupčicu pokrivenu sagom, ali bez pokrivača (»*scabello lapideo cum suo tapeti sine stragula*«). Budući da je riječ o opremi oltara *palium* bi u ovom primjeru, kao i kod ostalih oltara, u koliko nije *palla* (pokrovac kaleža) možda mogao označavati antependij?

2. »*Oltar na lijevoj strani*« — Valier očito misli gledajući prema glavnom oltaru, dakle u lijevoj apsidi, odnosno »*kapeli*« kako se u dokumentima redovito nazivaju apside — »*posvećen je sv. Roku i Sebastijanu, ukrašen prikladnom slikom ('Icona decenti') s tri lika: Kristom Uskrsnuća i rečenih svetaca*«. Imao je klupčicu, tri oltarnika, palij od damasta (»*damascho ceruleo*«) i dva metalna svijećnjaka. Pripadale su mu tri solane, od kojih su pritjecala tri dukata (godišnje) s oblicijom da se služi jedna misa na tjedan.

3. Oltar sv. Ivana Krstitelja morao se po slijedu opisati nalaziti u bočnom brodu, na sjeverozapadnom zidu prema sakristiji. Nije bio posvećen, imao je staru ikonu (»*icona veteri*«), tri oltarnika, stari palij od crvenog baršuna (»*velluto*«), bez klupčice za svijećnjake i pokrivača. Pripadao je porodici Juvančić (Ivančić) i s prihodom s četiri solane na njemu se obvezno služila misa svakoga petka i na šest godišnjica za duše pokojnika. Svećenik je bio orguljaš Luka.

4. Oltar sv. Antuna, neposvećen, s »*prikladnom ikonom, ali uzak i kratak*« imao je klupčicu, samo jedan svijećnjak i oltarnik, a na temelju oporuke prihoda s četiri solane.

5. Oltar sv. Vida bio je neposvećen, sa starom ikonom, starim palijem od satena (»*palio ex raso veteri*«) i tri oltarnika. Grgur Miraković (Mirković?) dao je slu-

žiti misu na određene dane i nedjeljom prema obvezi i sredstvima iz oporuke svojega djeda.

6. Ponovno oltar sv. Ivana Krstitelja. Bio je neposvećen. Nasljedstvo je pokojnog Nikole Grbina s obvezom svećenika Petra Karleta, koji je tada živio u Veneciji, da služi dvije mise na tjedan.

U sjevernom brodu, na lijevom zidu crkve bila su, dakle, četiri oltara a njihov je razmještaj bio vjerojatno od istoka prema zapadu redom kako su opisani (naši brojevi 3 do 6). Logično je zamisliti da su oltari bili postavljeni nasuprot arkadama, u središnjoj osi interkolumnija, kao što je bio običaj i kao što su postavljena i ova četiri oltara što su danas preostala, po dva u svakom brodu. Budući da ima sedam stupova, odnosno osam arkada, možemo deducirati i gdje se koji oltar nalazio. Nasuprot prvoj dvije istočne arkade vrata su sakristije i s obiju strana u zidu po dvije kamene renesansne volutne konzole na kojima su bile postavljene drvene daske klupa, te ovdje nije bilo mjesta za oltar. U krajnjem zapadnom interkolumniju bio je baptisterij — tamo gdje se i danas nalazi posuda za krštenje — te su spomenuta četiri oltara prema tome bila raspoređena od trećeg do sedmog interkolumnija brojeći od apside. Tu ima, doduše, pet mjesta, ali u jednom luku su se nalazile orgulje podignute 1526. godine iz ostavštine Franje Paladinića,⁸ tako da je svaki interkolumnij u sjevernom brodu bio iskorišten i tretiran kao relativno samostalni prostor određene namjene, kao što je to bilo i u šibenskoj katedrali, na primjer, tako je tamo arhitektonski opravdanije s obzirom na posebno svođenje svakog traveja križnorebrastim svodom.

Upravo luk arkade pod kojom su bile smještene orgulje bio je oštećen, pa je vizitator Priuli 1603. godine »*odredio . . . da se luk iznad orgulja popravi jer bi ubrzo mogao pasti*«. ⁹ Te su orgulje bile naravno, u drvenom ormaru rezbarenom i obojenom, kako zaključujemo iz Ruićeva podatka da je na njima bio grb, »*pozlaćeni lav Republike*«, što je kasnije navelo neke da pomisle kako su orgulje postavljene odlukom i troškom Venecije, a to je izazvalo problem prilikom njihova rušenja u 18. stoljeću kad su nove orgulje sagrađene na koru iznad ulaznih vrata (1763).¹⁰

Nastavljajući dalje opisom oltara, nakon oltara sv. Ivana Krstitelja — što je nesumnjivo bio u vezi s krstionicom u prvom interkolumniju — Valier opisuje oltare s »*desne strane*« (»*a dextris*«), to jest u južnom bočnom brodu. Ali ne počinje od apside kao što je opisivao sjeverni brod, već nastavlja ophod, dakle od glavne fasade prema istoku, pa se početak rečenice: »*Desno je oltar uz vrata*« odnosi na glavni ulaz (»*iuxta*

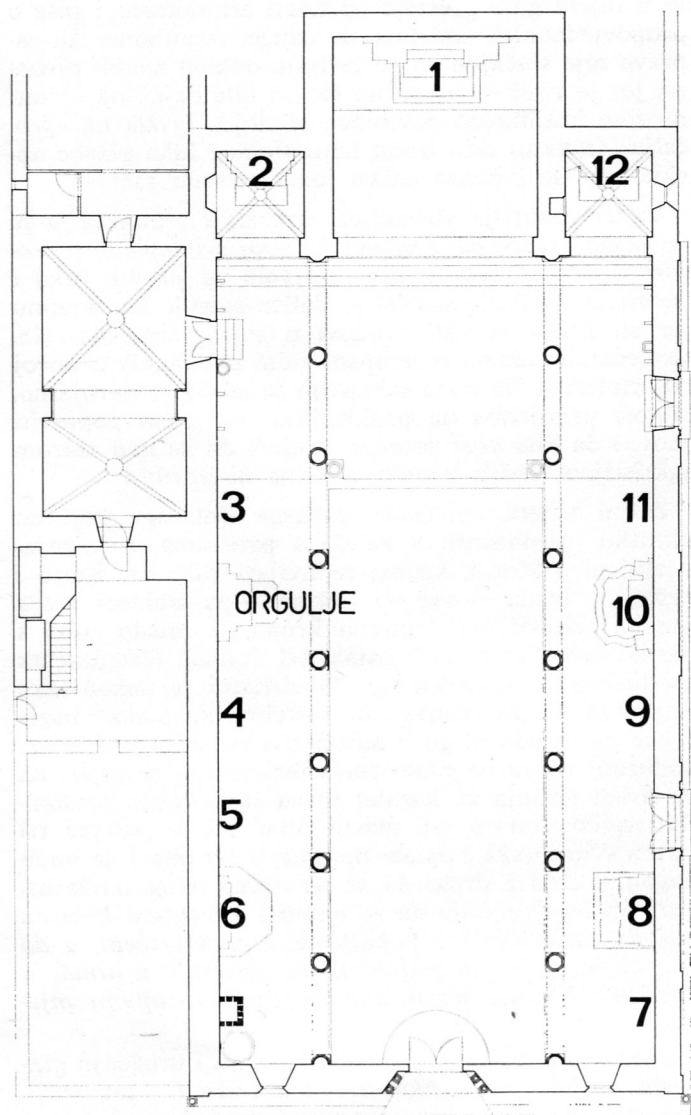
⁸ Ruić M., n. dj., fol. 4.

⁹ »*... arcum supra organum reparari quanto citius cum minat ruinam*«, n. dj., fol. 560a.

¹⁰ »*... vi fosse chi credesse essere stato (organo) eretto per ordine e spesa della Repubblica, persuadendolo di ciò il Pubblico Leon dorato che v'era posto sopra.*« itd., Ruić, n. dj., fol. 4—4a.

⁶ Ovaj dragocjeni podatak nalazi se također u Valierovoj vizitaciji. Ovdje ga samo spominjem, a obradio sam ga u studiji posvećenoj staroj paškoj crkvi i njezinoj krstionici.

⁷ Vjerojatnije je da su svijećnjaci bili brončani, kao što je bilo uobičajeno i da »*ferro*« možda treba prevesti s »*metalni*«.

Pag, zborna crkva. Tlocrt s rasporedom oltara prema vizitaciji A. Valiera (1579)

portam»), a ne — što bi također moglo biti — na vrata bočne fasade.

7. Oltar sv. Jakova Starijeg, »desno uz glavna vrata«, neposvećen, imao je retabl »s likovima (prozorima) reljefno isklesanim u jednoj kamenoj ploči« (»habet quasdas imagines sculptas in unico lapide pro Icona«). Budući da »imago« može značiti i lik i prizor ovdje je mogao biti niz svetačkih likova, ali također i kameni monolitni poliptyh, koji možemo zamisliti u rasponu od renesansnih oltara nalik onome Nikole Firentinca u kapeli sv. Ivana u Trogiru pa do ranoromaničkih ploča s prizorima nalik onima iz sv. Nedjeljice ili sv. Lovre u Zadru. Uz tri oltarnika i tri stara palija od satena (»ex rassa«), bila je tu »nedolična klupčica«, ali još više je ozlojedilo kardinala vizitatora to što čak petorica kapelana dobijaju četiri dukata da redovno služe mise, »ali po lošem običaju služe tek dvije mise tjedno, a neki od tih kapelana dvije ili tri godišnje i ništa više!«.

8. Oltar što ga nazivaju »prvijenac Kašića« (fol. 8) imao je slikanu oltarnu palu (»habet quadrum pictum pro palla«), jedan oltarnik, mali stari palij od crvena baršuna, nedoličnu klupčicu i mali prijenosni oltar (»altare portabile parvum«). S dohotkom od četiri dukata na njemu se obvezno služila misa srijedom i petkom.

9. Oltar porodice Jadolić bez titulara bio je bez ikakva »ukrasa« sasvim neopremljen i na njemu se nije ni služila misa.

10. Oltar sv. Marije nasljednika pokojnog Vutacija Kasiana (Kašića?), bez prihoda i obligacija, neposvećen, također nije bio u funkciji. Imao je dva oltarnika, stari palij od satena, neprikladnu klupčicu. Zbunjuje, međutim, što Valier piše da je oltar »pod orguljama« (»sub organo«), a znamo da su one bile na drugoj strani crkve, jer i Ruić izričito piše da su »na strani Evanđelja«. ¹¹ To možemo jedino protumačiti i prevesti u smislu »nasuprot« ¹² orguljama čime bi lokacija orgulja bila precizirana u četvrtu arkadu brojeći od apside.

11. Oltar sv. Petra i Pavla porodice Paladinić, neposvećen, imao je križ i sliku Bogorodice sa svecima, ali po mišljenju Valiera nedoličnu (»habet quandam crucem et imaginem Dei Matris et Sanctis indecens«) kao što je bila neprikladna i oltarna klupčica. Imao je samo jedan željezni svijećnjak, dva oltarnika i stari palij od satena. Za dva dukata što su pritjecala od dviju solana svećenik Petar Karleta bio je obvezan služiti dvije mise godišnje i na blagdane.

12. Oltar što su ga zvali »kapela svećenika Vincenta Palčića«, neposvećen i bez titulara, nije imao nikakva ukrasa osim »malog pozlaćenog retabla s malim likovima bez slike« (»Iconam parvam inaurata cum figuris parvis sine pictum«) dakle reljefni triptyh ili poliptyh kao što je bio i glavni oltar. S dohotkom od deset dukata o njemu je brinuo spomenuti svećenik Vincent.

Od šest oltara na južnoj strani crkve samo je jedan, čini se, bio posvećen (Kašića), a dva su bila sasvim neopremljena (br. 9 i 10). Neki su oltari imali samo drvenu menzu, kao što se i primjedba da je oltarna klupčica za svijeće »nedolična« odnosi vjerojatno prvenst-

¹¹ »Nella Navata dalla parte dell'Evangelio v'era posto l'organo vecchio che era stato eretto dal lascito di Francesco Palladinich verso l'anno 1526...«, Ruić, n. dj., fol. 4.

¹² »Sub... pro Ante«, vidi: Bellosztencz, *Gazophylacium*, Zagrabie MDCCXL, str. 1152 (Reprint izdanje, Liber, Zagreb 1972).

veno na drvene klupčice, jer je morala biti kamena ili zidana, kao i menza. A da je bilo drvenih menza dokazuje zabrana u vizitaciji Priulija (1603) da se služi na oltarima dok se ne postave kamene menze.¹³

Oltar Vincenta Palčića nazvan je »kapelom« jer je bio smješten u apsidi južnog bočnog broda. Kasnije je taj oltar posvećen sv. Fabijanu i Sebastijanu i na njemu se nedjeljom služila jutarnja misa na račun građana paške komune.¹⁴

Valier zatim opisuje samu crkvu: »Stanje crkve: (zidana) od kamenih kvadara, tri broda sa sedam stupova na svakoj strani; pokrivena crijepovima kanalicama, u crkvi je potkrovlje ('solarium') nedovršeno i otvoreno u sredini dok su bočni brodovi pokriveni s gredama i opekama; prozori nisu ustakljeni; dva su raspela na pročelju (apside); popločenje od bijelih i raznobojnih kamenih ploča zahtijeva obnovu; ima troja vrata kojima treba obnoviti krila; ima prikladnu posudu za posvećenu vodu, skladnu propovjedaonicu i orgulje; svetište ('chorus') (fol. 8a) sa starim stalcima za knjige otvoreno je na tri strane.«¹⁵

Tada kao i sada prostor unutar dvije istočne arkade srednjeg broda bio je povišen za stepenicu i izdvojen kao prostor kora »otvorenog na tri strane« (to jest: prema glavnom i bočnim brodovima). Iz opisa doznajemo da je u srednjem brodu bila otvorena krovna konstrukcija, a u bočnim brodovima su među gredama bile nanizane tanke kvadratične opeke podržavane letvama, kao što to i danas često nalazimo u istarskim crkvama i trijemovima. Obično su kutovi opeka umočeni u vapno, tako da se slaganjem oblikuje niz crvenih i bijelih rombova. Popločenje je već tada bilo trajalo, kao i drvena krila vrata. Valier spominje samo jednu propovjedaonicu, iako se u kasnijim opisima spominju raspela (»duo crucifixum in frontispicio«), jer brodu.¹⁶ Ako ovaj singular nije lapsus, značilo bi to da je druga postavljena naknadno. U redoslijedu nabranjanja čini se u prvi tren neobično mjesto na kojem se spominju raspela (»duo crucifixum in frontispicio«), jer bismo očekivali da ih vizitator spomene ili uz oltare

ili u dijelu gdje prestaje opisivati arhitekturu i piše o propovjedaonici, stalcima za knjige, orguljama. Ali zapravo nije slučajno da se javljaju odmah nakon prozora, jer je riječ o raspelima što su bila obješena u zoni prozora bazilikalno povišenog srednjeg broda na »pročelju« (zabatu) zida iznad trijumfalnog luka glavne apside gdje se i danas nalazi jedno drveno raspelo.

Valier nastavlja vizitacijom sakristije: »Sakristija je dovoljno prostrana, građena križnim svodovima, s prozorima bez stakala, s umivaonikom za pranje ruku i ručnikom.«¹⁷ Dvije sakristije Valier opisuje kao »ejelinu jer su križnorebrasti svodovi u staroj sakristiji (15. stoljeće), a kameni renesansni zidni umivaonik u novoj (16. stoljeće). Na novu sakristiju se također, vjerojatno, odnosi primjedba da prokišnjava, pa treba popraviti krov, i da kiši kroz prozore, budući da se nad starom sakristijom uzdiže zvonik, a nema ni prozora.

Zatim slijedi »inventar dobara« (fol. 8a), koji ću ukratko rezimirati: 9 kaleža s patenama, 6 križeva, pozlaćeni pektoral, kruna, relikvijari ruke sv. Klare i prsta sv. Ivana — sve od srebra — pa stakleni vrč s raznim relikvijama, bakrena kruna, te misno ruho s naznakama materijala i ostalo od tkanina (četrdesetak predmeta). U nastavku (fol. 9) vizitator je nakon tako duga nabranjanja smatrao za potrebno da ponovi naziv crkve pa slijede njegove odredbe o tome što sve treba poduzeti: uz razne praktične zahtjeve (na primjer, da se izradi škrinja za kazule) i one što nastoje pridonijeti izgledu oltara (za glavni oltar da se nabave tri zlatna svijećnjaka i ostala oprema, a svi oltari da budu dovoljno dugi i široki da se na njima može održavati red), Valier određuje da se napravi »dostojna kamena posuda za krštenje s poklopcem i prekrivačem, a da se stakleni vrčići sa svetim uljem spremaju u ormar u sakristiji ili drže na nekom drugom dostojnom mjestu.«¹⁸

Slijede (fol. 9a) odredbe o održavanju i uređenju građevine: »Potkrovlje crkve treba dovršiti (= zatvoriti), prozore zatvoriti, krov popraviti i uredno održavati; s glavnog portala odstraniti (oštećeno) kamenje i umetnuti drugo cijelo i nanovo isklesano... Sakristiju treba obijeliti, zatvoriti prozore da ne ulazi kiša. Popraviti arhiv i klupe i spriječiti da dolaze miševi; srediti paramenta i ostalo, obnoviti krov i odstraniti vlagu...«¹⁹

»Crux maijus et alia resanciantur ubi opus est laventus« (»Veliki i drugi križ pokrpati gdje se trusi«) vjerojatno se odnosi na spomenute križeve što su bili

¹³ »Visitavit altare Apostolorum de familia illorum Palcich Antonii... Altare est ligneum, prohibuit in eo celebrari donec ponatur mensa lapidea in termino sex mensium«. Osim oltara sv. Petra i Pavla obitelj Palčić, drveni je bio i oltar sv. Jakova obitelji Misonić (Misolić), za koji je Priuli primijenio istu formulaciju zabrane, n. dj., 558a i 559a.

¹⁴ »In questa ultima per voto Pubblico d'ogni ordine d'Abitanti si consta ogni Domenica la prima Messa...« Ruić, n. dj., fol. 3a.

¹⁵ »Status ecclesiae: ex lapidibus quadrtis um tribus navibus et septem columnis pro quoque lattere, tecta tubibus et assibus tegulis et in ea est solarium... imperfectum et scavi media sed in navibus collateralibus tectum est cum canteis assetibus et tegulis, habet fenestris sine specul; duo crucifixum in frontispicio; pavementum ex lapide quadrato albo diversicolore vetum indiget reparatione; habet tres portas quarum fores sunt reparante; labela dicentia per aqua benedicta, pulpitum et organum decens et Chorus est honorificus lectorilli veteri et est apertus a tribus partibus«. Valier, n. dj., fol. 8. i 8a.

¹⁶ »A mezzo di cadauna Navata vi sono due Pulpiti di rimeso sostenuti da una colonna di legno«. Ruić, n. dj., fol. 5v.

¹⁷ »Sacrestia est satis ampla constructa recte fornicata cum fenestris sine specularij labello pro ablutione manuum manutergio archiviis sedilibus et altari. Tectum indiget reparationi nam pluvia ingreditur ingeditus est per fenestram«. Valier, n. dj., fol. 8a.

¹⁸ »Fiat fons baptismalis lapideus decens cum suo operculo et clavi et tella stragula vel rassa, vrceoli vitrei cum oleis sanctis qui sunt in baptisterio asservent in armario in sacrestia vel alibi in loco decenti.« Valier, n. dj., fol. 9.

¹⁹ »Sacrestia dealbetur fiat spera ad fenestram ne pluvia ingreditur. Archivia omnia et sedilia reparent et tutta fiant ne mures ingediant, et ab ea amoveat omnis humiditas illius si ponassit ad labellum et provideant sex manutergia per abstergendis manibus«.

obješeni nad trijumfalnim lukom, a to bi svjedočilo o njihovoj starosti. Nakon zahtjeva da se popravi kadionica i različiti dijelovi misnoga ruha i oltarne opreme vizitator nabroja drvodjeljske radove: »treba prepraviti stube u zvoniku tako da se tuda mogu uspinjati svi klerici«²⁰ (očito su bile prestrme), zatim traži da se izradi »pristojna motka za nošenje drvenog oslikanog križa za sprovode« (»*crux lignea picta pro mortuis*«) i tri ispovjedaonice za žene sa željeznim rešetkama odnosno perforiranim pločama (»*confesionalia cum reticula ferrea*«). Konačno Valier određuje »da se ponovno uredi i postave u koru tri misala i dva brevijara s oznakama; da se nabavi pet alba, šest korporala, 36 rupčića (purifikatorija), šest malih vrčića, dva staklena prozirna i jedan kalež ili dostojni stakleni za pričest puka; da se osigura bijelo misno vino za svu godinu; da se nabavi gradual za svece sličan onome za nedjelje, a antifonarij za svu godinu nanovo uveže i drži na koru kao i dva velika psalterija.«²¹ Tako doznajemo nešto i o inventaru crkvenih knjiga.

Valierova vizitacija s podacima o onome što je zatečeno u crkvi i što je i kako trebalo biti pomaže nam da zamislimo unutrašnjost paške zborne crkve u drugoj polovici 16. stoljeća, a kritičke primjedbe strogog i očito pedantnog vizitatora ne kriju negodovanje i zgražanje visokoobrazovanog kardinala naviknutog na vatikanski red i rimski sjaj nad nekim nedostacima, neuradnostima i propustima paškoga klera. Unutar renesansno jasne i skladno proporcionirane trobrodne bazilike, kakva je i danas, treba zamisliti tada još otvorenu krovnu konstrukciju u srednjem brodu gdje je nedostajao tabulatum i opekama podloženi pultni krovovi bočnih brodova. Valierov zahtjev za dovršenjem stropa u srednjem brodu nije bio izvršen niti kroz dvadeset godina, jer ga ponavlja Priuli u svojoj vizitaciji 1603. godine: »ordinavit... tabulatum superius compleri.«²² Skromni zidani kvadratični kameni zdenac za krštenje što se nalazio u sjevernom brodu, od ulaznih vrata lijevo, kao što je već spomenuto, također nije obnovljen na Valierov zahtjev, jer to isto ponavlja i Priuli. Nad trijumfalnim lukom visjela su dva raspela, što je neobično i može se protumačiti vjerojatno time da su bili predmeti posebnog štovanja i preneseni iz stare crkve: gotičko drveno raspelo što je sada postavljeno na oltaru južne apsida možda je ono što se spominje kao manje. U crkvi je bilo čak dvanaest oltara: u svakoj apsidi po jedan i na bočnim zidovima u svakom slobodnom interkolumniju po jedan. U dubini od prve dvije arkade uz apsidu protezao se kor s gotičko-renesansnim klupama,²³ a s južne strane nalazila su se bočna vrata sv. Sebastijana u »širokoj« ulici, a sa sjeverne portal sakristije. Na južnoj strani u šestom interkolumniju, brojeći od apsida, bila su druga bočna

vrata, zvana vrata sv. Krševana iako uz njih nije bilo oltara toga titulara, kao što je bio slučaj s oltarom i vratima sv. Sebastijana »drugog patrona Paga« (»*Patrono men Principale*«, kako piše Ruić, jer je prvi, kao što znamo, bio sv. Juraj). Osim oltara bile su tu još i orgulje i propovjedaonica.

Činjenica da je popločenje od kvadratičnih kamenih ploča već tada (1579) bilo staro i zahtijevalo obnovu (»*vetum indiget reparationem*«) govori više u prilog tezi da je crkva bila dovršena i korištena ranije — osamdesetih godina 15. stoljeća kad se preselio kaptol iz staroga Paga u novi (Ruić) — a ne tek u 16. stoljeću (C. Fisković). Niti pod nije bio odmah popravljen, jer Priuli ponavlja taj zahtjev za bočne brodove 1603. godine: »ordinavit pavementum duarum Navium a pavimento aptari«, kao što će ponoviti i zahtjev za ostakljivanjem prozora: »ad fenestras poni vitreatas.«²⁴ Kameni okvir glavnog portala već je bio oštećen i zahtijevao je obnovu, zbog kakvoće trusiva kamena, kao i zbog izuzetne koncentracije soli u zraku što je stalna boljka

²³ Valier spominje doduše samo stalke za knjige (*lectorilli veteri*) u svetištu, ali po iscrpnom Ruićevu opisu korskih klupa i napomeni da su starinske i zahtijevaju cjelovitu restauraciju, nesumnjivo je da su korske klupe sa osamnaest sjedala kanoničkih i dvanaest svećeničkih bile već u 15. stoljeća, gotičko-renesansne. »*Le sedie del Coro sono all'uso Antico disposte d'un total restauro. Avvi dieciotto sedie Canonicali e dodeci Presbiterali, le chierici già stanno in circolo. La sede ch'è sopra gli scagliari del coro è la più degna, l'inferiore è quella ch'è d'appresso l'Altare. Fra Presbiteri non v'era riguardo, ora però incomincia l'uso dell'anzianità...*« i Ruić zatim pripovijeda kako je sredinom 18. stoljeća došlo do tuče za sjedalo između fra Baltazara Mimanušića i don Antuna Radulića, tako da su se strovalili niz stube... n. dj., fol. 5.

²⁴ N. dj., fol. 560a.

²⁵ Godine 1982. zamijenio je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Rijeka kamene ploče uokolo lunete.

²⁶ Bianchi spominje obnovu 1807. godine, kad su izvedeni neki restauratorski radovi u crkvi i kad su konačno bile uklonjene i gotičko-renesansne stare korske klupe: »*fu allora distrutto il coro antico, perchè sdruscito ed inservibile. Era questo lavorato ad intaglio, ed aveva un qualche pregio artistico*«. Druga restauracija, mnogo zamašnija, za sumu od 3500 forinti bila je 1867. i 1868. godine, a tada je vjerojatno obnovljen i okvir portala s obzirom na karakter tadašnjih zahvata: »...*Furono... costrutti i portoni e le bussole, selciate le navate laterali, riparati i cornicioni, i capitelli delle colonne*«. Binachi C., *Zara cristiana*, Zara 1879, vol. II, str. 18.

²⁷ »*Visitavit Altare Appostolorum de familia illorum Palcich... Altare est ligneum, prohibuit in eo celebrari donec ponatur mensalapidea...* (fol. 558a) *Visitavit Altare Sancti Jacobi... ligneum prohibuit in eo celebrari donec ponatur mensa lapidea...* (fol. 559a). Priuli, n. dj.

²⁸ U vizitaciji Priulija spominje se i drveni pozlaćeni tabernakul glavnoga oltara, što upotpunjuje predodžbu o prvobitnom gotičko-renesansnom oltaru: »...*visitavit Sanctissimum Eucharistiae Sacramentum repositum in Altari maiori in tabernaculo ligneo deaurato decensi...*«, n. dj., fol. 557a. — U slobodnom prepričavanju Ruićevih tekstova Binachi je krivo sazeo odlomak u kojem paški povjesničar kritički interpretira glavni oltar: ono što Ruić govori o oltaru 17. stoljeća, što je smijenio oltar 15. ili 16. stoljeća, Bianchi pripisuje tom starom oltaru! Ruić: »*L'Altare Maggiore è di mole smisurata, occupando la Prospettiva del Coro, serve più d'impiccio, che d'ornamento: L'oro che vi si vede profugo sopra non è che dinoti la magnificenza ma la grandezza*«.

²⁰ »*Reficiant scala in campanili ut illud tutto possint clerici ascendor...*«

²¹ »*Missalia tria ex restitutis et duo breviario cum suis signaculis quod stent in cori. Provideat Graduale pro sanctis simile illi de dominicis. Antiphonarius pro toto anno relegat et tegeat corio Psalmiste duo magni pro cleo*«.

²² N. dj., 560a.

portala paške crkve, na kojem se vrše popravci svakih stotinjak godina.²⁵ Spominjem da i sadašnji unutrašnji okvir svijetlog otvora vrata, odnosno nadvratnik sa svojim antičkim repertoarom ovulusa nije izvorno renesansni već je postavljen prilikom obnove u 19. stoljeću²⁶ i pitanje je ponavlja li stariji oblik, ili je to klasičistička ili historicistička inovacija, jer nije tako prikazan na veoma vjernom crtežu portala kod Ruića, 1773. godine.

Iako je broj oltara imponantan, po opisima zaključujemo da su neki bili sasvim neopremljeni, da neki nisu imali čak niti kamene menze, pa će još i Priuli zabraniti službu na drvenim oltarima dok se ne postave kamene menze.²⁷ Glavni je oltar bio drveni reljefni pozlaćeni poliptih,²⁸ u južnoj je apsidi bio mali prijenosni oltarić istog tipa, a retabl oltara južno od glavnog ulaza bio je reljefni na kamenoj ploči. Ostali su retabli bili slikani. Od četiri označena riječju »icona« dva (3 i 5) Valier opisuje kao stare (»icona veteri«) a dva (2. i 4) kao skladna i dolična (»icona decens«). Možemo pretpostaviti da su na taj način izrečene vremenske i stilске odrednice: »stare« su vjerojatno bizantske ili romaničke ikone, dok su ove »dolične« po svoj prilici gotičke i renesansne, kao što je to vjerojatno bila i »slikana oltarna pala« (naš broj 8.). Samo za sliku »Bogoro-

dice sa svecima« Valier kaže da je »nedostojna« što se po svoj prilici odnosi na njezinu oštećenost a ne na likovnu kvalitetu ili likovnu »udaljenost« od renesansne estetike. U ovom radu koristio sam se Valierovom vizitacijom prvenstveno u funkciji rekonstrukcije prostora i ambijenta renesansne paške zborne crkve, ali ona je dragocjen izvor i za povijest pašskog slikarstva, skulpture i umjetnog obrta, pa će ga u tome smislu sigurno konsultirati i povijesničari umjetnosti, koji budu istraživali i obrađivali te teme.

Non sarà uno secolo che fu eretto conservandosi l' altro nella sagrestia nuova. Dakle: »veliki nesrazmjeran oltar što zakrčuje vizuru svetišta i više smeta no što ukrašava, te zlatom iskazuje bogatstvo a ne veličanstvenost, podignut je pred nepunih stotinu godina, a drugi (= stari) je spremljen u sakristiji«. Dakle Ruić kritizira barokni oltar 17. stoljeća i piše da je prethodni oltar (15. ili 16. stoljeća) pohranjen u sakristiji. Binachi, međutim, preuzima doslovno njegovu kritičku formulaciju ali je veže uz stari, gotičko renesansni oltar: »L'antico altar maggiore di legno dorato, di forma gotica, era una mole smisurata, che occupava tutta la prospettiva del coro. Per quanto consta fu eretto nel secolo XVI. e fu distrutto nel 1807 per far luogo a quello di marmo.« Bianchi tu očito zamjenjuje glavni oltar s drvenim korskim klupama koje su uklonjene te godine, kao što sam navodi malo kasnije (str. 18).